

Anna Korzeniewska-Lasota

Glosa do wyroku Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 18 marca 2011 r. w sprawie Soile Lautsi v. Italii (skarga nr 30814/06)

Studia Elbląskie 12, 469-478

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

**GŁOSA DO WYROKU EUROPEJSKIEGO
TRYBUNAŁU PRAW CZŁOWIEKA
Z DNIA 18 MARCA 2011 R. W SPRAWIE SOILE LAUTSI V. ITALII
(SKARGA NR 30814/06)**

(...) Decyzja o tym, czy krucyfiksy powinny być umieszczane w salach lekcyjnych szkół państwowych czy też nie, mieści się, co do zasady, w granicach marginesu swobody oceny pozwanego Państwa. (...) krucyfiks umieszczony na ścianie jest, co do zasady, pasywnym symbolem, szczególnie w kontekście zasady neutralności. Nie można uznać, że wiszący na ścianie krucyfiks oddziałuje na uczniów w takim samym stopniu co nauczanie o moralności czy uczestniczenie w praktykach religijnych (...) władze, podejmując decyzję o nieusuwaniu krucyfiksów z sal lekcyjnych szkoły państwowej, do której uczęszczały dzieci skarżącej, działały w granicach marginesu swobody oceny przysługującej pozwanemu Państwu w kontekście obowiązku poszanowania prawa rodziców do zapewnienia swoim dzieciom wychowania i nauczania zgodnie z własnymi przekonaniem religijnymi i filozoficznymi podczas wykonywania funkcji Państwa w dziedzinie wychowania i nauczania. (...) Trybunał stwierdza, że nie doszło do naruszenia Artykułu 2 Protokołu nr 1 wobec skarżącej (...) ¹.

27 lipca 2006 r. obywatelka włoska Soile Lautsi, w imieniu własnym i swoich dwojga małoletnich dzieci Dataico i Samiego Albertin², złożyła do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (dalej ETPCz) skargę przeciwko Republice Włoskiej. Soile Lautsi (dalej skarżąca) zarzucała, że obecność krzyża w klasach szkoły do której uczęszczały jej dzieci godzi w ideę wolności przekonań i wyznania oraz narusza jej prawo do wychowania i nauczania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem religijnymi i filozoficznymi (jej świeckim światopoglądem). Jak ustalił ETPCz, dzieci skarżącej w latach 2001–2002 uczęszczały do szkoły państwowej w Abano Terme. W każdej sali lekcyjnej tejże szkoły wisiał krzyż, co skarżąca uznała za niezgodne ze świeckim światopoglądem, w myśl którego wychowywała swoje dzieci. Sprawę zgłosiła więc władzom szkoły, a te odmówiły usunięcia krzyży z sal lekcyjnych. Skarżąca uznała tę decyzję za naruszenie zasady laickości oraz bezstronności admi-

¹ Wyrok w sprawie oznaczonej numerem 30814/06. Treść orzeczenia dostępna w języku angielskim za pośrednictwem strony internetowej Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, w języku polskim na stronie: http://www2.wpia.uw.edu.pl/text9930,Krzyz_w_sali_szkolnej_wyrok_Wielkiej_Izby_ETPCz_ws_Lautsi_vs_Wlochy.html.

² W międzyczasie synowie skarżącej uzyskali pełnoletniość i potwierdziły chęć pozostania skarżącymi w sprawie jako drugi i trzeci skarżący przed Wielką Izbą Trybunału.

nistracji publicznej i 23 lipca 2002 r. zaskarżyła ją do Naczelnego Sądu Administracyjnego regionu Wenecja Euganejska.

14 stycznia 2004 roku Naczelnny Sąd Administracyjny regionu Wenecja Euganejska wystąpił do Trybunału Konstytucyjnego o zbadanie kwestii konstytucyjności przepisów stanowiących podstawę wieszania krzyży w klasach szkolnych. Skarżąca została stroną przed Trybunałem. W wydanym 15 grudnia 2004 roku postanowieniu Trybunał Konstytucyjny uznał, iż nie jest kompetentny do zbadania przekazanej mu sprawy, albowiem sporne przepisy nie są rangi ustawowej.

17 marca 2005 r. Naczelnny Sąd Administracyjny oddalił przedmiotową skargę. W uzasadnieniu swojej decyzji NSA wskazał, iż krzyż jest symbolem włoskiej historii i kultury, a w konsekwencji częścią włoskiej tożsamości oraz symbolem zasad równości, wolności, tolerancji i laickości państwa. Skarżąca odwołała się od tej decyzji do Rady Stanu, która orzeczeniem z 13 lutego 2006 roku odrzuciła skargę, uznając krzyż za jeden z symboli włoskiej konstytucji, symbolizujący wartości życia obywatelskiego. Po wyczerpaniu środków prawnych przewidzianych przez prawo krajowe, Lautsi wniosła skargę do ETPCz. Zarzuciła rządowi włoskiemu naruszenie art. 2 Protokołu nr 1³ *Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*. Skarżąca uznała ekspozycję krzyża w szkole państwowej za niezgodną z prawem ingerencji w jej prawo do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami religijnymi i filozoficznymi. Zarzuciła też rządowi naruszenie jej wolności przekonań i wyznania, chronione przez art. 9 *Konwencji*⁴.

Lautsi podnosiła, że obowiązek wieszania w klasach szkolnych krzyża, który ma przede wszystkim znaczenie religijne, jest przyznaniem religii katolickiej uprzywilejowanej pozycji, wskazaniem dla uczniów, że państwo identyfikuje się z jedną, określoną wiarą, a następstwem tej sytuacji jest presja wywierana na małoletnich i poczucie, że państwo jest bliższe wobec jednych obywateli, tych którzy z danym wyznaniem się identyfikują, a dalsze od pozostałych (tych, którzy z tym wyznaniem się nie identyfikują).

Rząd włoski wnosił o odrzucenie skargi Lautsi. Podkreślał, że ekspozycja krzyża, który jest symbolem nie tylko religijnym ale odwołuje się również do tradycji kulturowej i religijnej, nie narusza zasady laickości Państwa ani nie jest oznaką wyróżniania jednej religii. Krzyż może być postrzegany jako pozbawiony znaczenia religijnego, a jego ekspozycja w miejscu publicznym nie jest sama w sobie zama-

³ Art. 2 Protokołu nr 1: „Nikt nie może być pozbawiony prawa do nauki. Wykonując swoje funkcje w dziedzinie wychowania i nauczania, Państwo uznaje prawo rodziców do zapewnienia wychowania i nauczania zgodnie z ich własnymi przekonaniami religijnymi i filozoficznymi”.

⁴ Art. 9 *Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*: „1. Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne. 2. Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób”.

chem na prawa i wolności zagwarantowane w *Konwencji* co potwierdza, w opinii rządu, analiza wcześniejszych orzeczeń Trybunału⁵.

Jako interweniujący z zewnątrz wypowiedział się Greek Helsinki Monitor („GHM”). Kwestionował tezy rządu włoskiego, a w szczególności stanowisko, że krzyż jest czymś więcej niż symbolem religijnym, a jego obecność w miejscach publicznych (szkole) nie wymaga oddawania mu czci, ani zwracania na niego uwagi.

W wyroku z dnia 3 listopada 2009 r.⁶ Trybunał stwierdził naruszenie art. 2 Protokołu numer 1 rozpatrywanego w związku z art. 9 *Konwencji*. Uznał, iż art. 2 tegoż Protokołu należy odczytywać w świetle artykułów 8 (prawo do prywatności), 9 (wolność myśli, sumienia i wyznania) i 10 (wolność wyrażania opinii) *Konwencji*.

Trybunał, odwołując się również do swojego wcześniejszego orzecznictwa założył, że z podstawowym prawem do nauki wiąże się prawo rodziców do wychowania i nauczania swoich dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem religijnymi i filozoficznymi w celu podtrzymania, w szczególności w szkołach państwowych, istotnego w każdym społeczeństwie demokratycznym pluralizmu edukacyjnego. Szkoła powinna być wolna od działalności misjonarskiej, być natomiast miejscem, w którym dzieci poznają różne religie i przekonania filozoficzne. Zadaniem każdego Państwa jest zatem czuwanie nad tym, aby przekazywana w szkołach wiedza była obiektywna, krytyczna i pluralistyczna. Państwo nie może stosować, dopuszczać, ani nawet dążyć do indoktrynacji. Tu bowiem, jak stwierdził Trybunał „leży granica, której nie wolno przekraczać” (§ 47 wyroku).

Trybunał stwierdził też, że „obowiązku neutralności i bezstronności nie można pogodzić z wydawaniem przez Państwo ocen na temat zasadności przekonań religijnych i sposobów ich uzewnętrzniania” (§ 47 e wyroku). Rolą państwa jest zapewnienie wzajemnej tolerancji religijnej, nawet wobec konieczności zastosowania ograniczeń w zakresie realizowania wolności sumienia i wyznania, chronionej przez art. 9 *Konwencji*. Jak dalej wywodził Trybunał: „Państwo powinno powstrzymać się od narzucania, nawet w sposób pośredni, określonej wiary w miejscach, w których znajdują się osoby od niego zależne, albo w takich, w których znajdują się osoby szczególnie podatne na wpływy”. Edukacja dzieci jest bowiem „sektorem wrażliwym”, nacisk wywierany jest na osoby, których umysły, z reguły, nie posiadają jeszcze zdolności krytycznego myślenia.

Wskazane powyżej zasady, Trybunał wziął pod uwagę w trakcie rozpatrywania omawianej sprawy. Badał zatem, czy rząd włoski eksponując krzyż w salach lekcyjnych, zadbał o przekazywanie wiedzy w sposób obiektywny, krytyczny i pluralistyczny, przy jednoczesnym poszanowaniu przekonań religijnych i filozoficznych rodziców uczniów oraz wpływ krzyża (charakter tego symbolu) na dzieci skarżące Lautsi.

Trybunał przyznał, że krzyż ma wiele znaczeń. Wskazał jednakże, że dominującym jest znaczenie religijne, a obecność krzyża w salach lekcyjnych „wychodzi poza kwestię użycia symboli w specyficznych kontekstach historycznych”

⁵ Rząd włoski powoływał się na sprawy: nr 15472/02 Folgerø i inni przeciwko Norwegii i sprawę seria A nr 23 z 7 grudnia 1976 r. Kjeldsen, Busk, Madsen i Pedersen przeciwko Danii.

⁶ Treść wyroku w języku polskim dostępna m.in. na stronie: <http://www2.wpia.uw.edu.pl/files/Informacje/2009/Affaire-Lautsi-c-%5B1%5D.Italie-polski.pdf?short=>.

(§ 52). Poza tym sposób wyeksponowania krzyża sprawia, iż może on być uznany za „mocny znak zewnętrzny” w rozumieniu wyroku wydanego w sprawie *Dahlab* (§ 54), łatwo interpretowany przez uczniów jako znak religijny. Może to powodować u uczniów poczucie, iż „odbierają edukację w środowisku szkolnym, naznaczonym obecnością danej religii” (§ 55), a dla tych uczniów, którzy są innego wyznania, czy bezwyznaniowych, może być nawet źródłem zaburzeń emocjonalnych.

Trybunał w pewnym zakresie (w pewnym stopniu) zdefiniował też wolność negatywną, rozumiejąc ją jako nie tylko ograniczanie się do braku nabożeństw i nauczania religii ale także jako „praktyki i symbole wyrażające, w sposób szczególny i ogólny, określoną wiarę, religię bądź ateizm” (§ 55). W przypadku kolizji wolności pozytywnej z negatywną dał pierwszeństwo tej ostatniej. Uznał bowiem, że ekspozycja symboli religijnych nie może być w szczególności uzasadniona prośbą jednych rodziców, którzy żądają wychowania dzieci zgodnie ze swoimi przekonaniami, bez uwzględnienia takiego samego żądania innych rodziców. W szkołach państwowych, Państwo winno bowiem zachować neutralność wyznaniową.

Mając powyższe na uwadze Trybunał uznał, że obowiązkowa ekspozycja krzyża w klasach szkolnych ogranicza prawa rodziców do wychowania swoich dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami, jak i prawo dzieci (uczniów), do wyznawania lub nie jakiegokolwiek religii.

28 stycznia 2010 r. rząd włoski złożył odwołanie do Wielkiej Izby Trybunału. Rząd krytycznie odniósł się do wyroku Izby Trybunału. Zarzucił Izbie dokonanie niewłaściwej interpretacji zasady neutralności wyznaniowej państwa, albowiem jej skutkiem jest preferowanie postawy areligijności lub antyreligijności. Rząd włoski uznał, iż Izba dokonała niewłaściwej interpretacji symbolu krzyża, ponieważ nie wzięła pod uwagę możliwości różnorodnej interpretacji krzyża przez poszczególne osoby, a krzyż, jak argumentował rząd, jest „symbolem pasywnym”, którego wpływu na ludzi nie da się porównać z oddziaływaniem „czynnego zachowania” a nikt nie dowiódł w omawianej sprawie, że obecność krucyfiksów w salach lekcyjnych ma wpływ na treść edukacji [szkolnej] we Włoszech” (§ 36 wyroku). Odwołując się do wcześniejszego orzecznictwa Trybunału (w szczególności do wyroku *Otto-Preminger-Institut p. Austrii* z 20 września 1994 r., Seria A nr 295-A) rząd podnosił, że fakt wyznawania przez znaczącą większość Włochów katolicyzmu nie powinna być okolicznością obciążającą, a kwestia zrównoważenia sprzecznych interesów różnych grup wyznaniowych czy światopoglądowych powinna pozostać w gestii poszczególnych państw. Rząd włoski wytknął Izbie brak zapoznania się z wynikami badań prawnoporównawczych dotyczących stosunków pomiędzy państwem a religiami oraz kwestii eksponowania symboli religijnych w szkołach państwowych. W opinii Rządu – to zaniechanie Izby – pozbawiło ją możliwości analizy kluczowego elementu sprawy, co miało wpływ na treść orzeczenia. Ponadto w orzeczeniu tym, nie wskazano w jaki sposób obecność krzyża w salach lekcyjnych mogła ograniczyć zdolność skarżącej do wychowywania dzieci zgodnie z jej przekonaniami, ograniczając się jedynie do stwierdzenia rzekomo doświadczanego przez uczniów odczucia pobierania nauki w środowisku szkolnym naznaczonym obecnością danej religii. Tymczasem, jak dalej uzasadniano, obecność krzyża w salach lekcyjnych umożliwia dzieciom poznanie wspólnoty narodowej, zintegrowanie się z nią. Poza tym w szkołach wykluczono jakiegokolwiek postaci prozelityzmu i przyjęto zyczliwe

podejście do religii mniejszości w środowisku szkolnym: np. zezwolono na noszenie chust islamskich i innych strojów czy symboli religijnych, nauczanie w szkołach religii innych wyznań, obchodzenie świąt. Wskazano, iż nie bez znaczenia jest też wola pozostawienia w salach lekcyjnych krzyża, wyrażona przez rodziców innych uczniów.

Z kolei skarżący podnosili, że eksponowanie krzyża – symbolu religijnego – w salach lekcyjnych jest nieuprawnioną ingerencją w ich wolność myśli i sumienia oraz stanowi naruszenie zasady pluralizmu edukacyjnego. Eksponując krzyż państwo preferuje bowiem jedną religię i nie zapewnia małoletnim ochrony przed propagandą lub indoktrynacją, narusza prawo skarżących (wówczas małoletnich dzieci) do otwartej i pluralistycznej edukacji oraz prawo skarżącej p. Lautsi do zapewnienia swoim dzieciom edukacji zgodnej z jej przekonaniem filozoficznymi. Skarżący argumentowali, że krzyż jest symbolem religijnym, a nie symbolem narodowej tożsamości włoskiej, a zatem jego umieszczenie w salach lekcyjnych stanowi naruszenie zasady neutralności wyznaniowej, w myśl zasady bezstronności i neutralności państwo demokratyczne winno zapewnić szczególną ochronę wierzeiom i przekonaniom mniejszości przed „despotyzmem większości” (§ 45).

Ponieważ wyrok Izby Trybunału z 3 listopada 2009 r. wywołał kontrowersje nie tylko we Włoszech, ale i w wielu krajach europejskich, w charakterze interwencji jako strona trzecia, do postępowania przed Trybunałem, przystąpiły rządy wielu państw⁷, organizacje pozarządowe⁸ oraz członkowie Parlamentu Europejskiego.

Rządy Armenii, Bułgarii, Cypru, Federacji Rosyjskiej, Grecji, Litwy, Malty i Republiki San Marino wskazały, że krzyż jest równocześnie symbolem religijnym i narodowym, a Izba Trybunału błędnie pojmując koncepcję neutralności, faworyzując model państwa świeckiego. Rząd Księstwa Monako podzielił stanowisko rządu włoskiego co do pasywnego charakteru symbolu krzyża oraz zaznaczył, że z zasady neutralności Państwa wynika zakaz usuwania symboli religijnych z tych dziedzin życia, w których były obecne od zawsze. Z kolei rząd Rumunii podniósł, że obecność krzyża w przestrzeni publicznej nie rodzi żadnych konkretnych obowiązków religijnych i w związku z tym nie wpływa na uczucia religijne zainteresowanych osób w stopniu, który stanowiłby naruszenie art. 9 *Konwencji* i art. 2 Protokołu nr 1.

Spośród występujących jako interwenienci organizacji pozarządowych, stanowisko skarżącej oraz Izby Trybunału podzielił Greek Helsinki Monitor. Postrzegając krzyż wyłącznie jako symbol religijny uznał jego eksponowanie w salach lekcyjnych za instytucjonalny wyraz poparcia dla konkretnej religii.

Krytycznie do orzeczenia Izby odniosło się Europejskie Centrum Prawa i Sprawiedliwości. Zdaniem organizacji nie doszło do naruszenia przepisów *Konwencji* albowiem nie naruszono ani „osobistych” i „najgłębszych przekonań” dzieci skar-

⁷ Jako strona trzecia występowały rządy Armenii, Bułgarii, Cypru, Federacji Rosyjskiej, Grecji, Litwy, Malty, Republiki San Marino, Księstwa Monako, Rumunii.

⁸ Greek Helsinki Monitor, Associazione Nazionale del libero Pensiero, Europejskie Centrum Prawa i Sprawiedliwości, Eurojuris, Międzynarodowa Komisja Prawników (International Commission of Jurists), Interights i Human Rights Watch, Zentralkomitee der deutschen Katholiken, Semaines sociales de France oraz Associazioni cristiane lavoratori italiani.

żącej, ani prawa skarżącej do zapewnienia swoim dzieciom dostępu do nauki zgodnie z jej światopoglądem.

Z wnioskami Izby Trybunału zgodziły się natomiast Eurojuris, Międzynarodowa Komisja Prawników oraz Interights i Human Rights Watch. Organizacje te uznały krzyż za symbol religijny, a obowiązek umieszczania krzyży w salach lekcyjnych, za opowiedzenie się Państwa po stronie konkretnej religii, a w konsekwencji naruszenie zasady neutralności i bezstronności państwa w sferze przekonań religijnych.

Organizacje pozarządowe Zentralkomitee der deutschen katholiken, Semaines sociales de France oraz Associazioni cristiane lavoratori italiani podzielając stanowisko Izby co do znaczenia krzyża, nie zgodziły się z jej konkluzją. Uznały, że sama obecność krzyża w salach lekcyjnych jest jedynie biernym sposobem przekazywania podstawowych wartości moralnych, a decyzja o umieszczeniu krzyży w salach lekcyjnych winna należeć do kompetencji konkretnego państwa, które podejmuje decyzje o szkolnych programach nauczania. Z uwagi bowiem na różnorakie modele kształtowania stosunków pomiędzy państwem a religią, w tym również miejsca religii w szkołach państwowych, państwowym powinno zapewnić się w tej sferze szeroki margines swobody oceny.

Podobne stanowisko wyraziło również trzydziestu trzech, działających wspólnie jako interwenienci, członków Parlamentu Europejskiego. Wskazali, że zarówno w zakresie relacji pomiędzy państwem a religią, jak i zadań państwa związanych z edukacją i nauczaniem, Trybunał winien uznać szczególnie szeroki margines swobody oceny przysługujący Umawiającym się Państwom, a obecność krzyży w przestrzeni publicznej, powinna być postrzegana jako wyraz jedności i tożsamości kulturowej.

18 marca 2011 roku w pełnym składzie, tzw. Wielkiej Izby, Trybunał wydał wyrok w sprawie *Lautsi v. Italii*⁹. Stosunkiem głosów 15 do 2, Wielka Izba Trybunału stwierdziła, że nie nastąpiło naruszenie Artykułu 2 *Protokołu* nr 1 i że z Artykułu 9 *Konwencji*¹⁰ nie wynika jakakolwiek odrębna kwestia.

Stanowisko Wielkiej Izby Europejskiego Trybunału Praw Człowieka glosatorka uznaje co do zasady za trafne. Zdaniem glosatorki, tak jak stwierdził to Trybunał, ekspozycja krzyża w salach lekcyjnych włoskich szkół państwowych, nie narusza art. 2 *Protokołu* nr 1¹¹.

W przedmiotowej sprawie Trybunał starał się odpowiedzieć na pytanie, czy konieczność przebywania małoletnich dzieci skarżącej w salach lekcyjnych włoskich szkół państwowych, w których znajdował się krzyż, w jakikolwiek sposób naruszyła art. 2 *Protokołu* nr 1 i art. 9 *Konwencji*? Trybunał nie badał kwestii obecności

⁹ Treść wyroku w języku polskim dostępna m.in. na stronie: http://www2.wpia.uw.edu.pl/text/9930,Krzyz_w_sali_szkolnej_wyrok_Wielkiej_Izby_ETPCz_ws_Lautsi_vs_Wlochy.html.

¹⁰ *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., następnie zmieniana. *Konwencję* ogłoszono w Polsce w: DzU z 1993 r., Nr 61, poz. 284 z późn. zm.

¹¹ Kwestią konstytucyjności umieszczenia krzyża w miejscu publicznym (szkole) zajmował się również polski Trybunał Konstytucyjny w sprawach K 11/90 (Orzeczenie TK z 30 stycznia 1991 r., K 11/90. – www.trybunal.gov.pl.) oraz U 12/92 (Orzeczenie TK z 20 kwietnia 1993 r., U 12/92. – www.trybunal.gov.pl.)

krzyża w miejscach innych niż szkoły państwowe, nie rozstrzygał też o zgodności ich umieszczania w szkołach państwowych z zasadą sekularyzmu.

Na kanwie analizy powyższego stanu faktycznego, analizy obowiązującego prawa, jak i swojego wcześniejszego orzecznictwa w zakresie roli państwa w dziedzinie nauczania i wychowania, Trybunał przypominał, że art. 2 *Protokołu* nr 1 jest przepisem *lex specialis* względem art. 9 *Konwencji*, a kluczowym dla omawianej sprawy jest zdanie drugie art. 2 *Protokołu* nr 1, przy czym cały przepis art. 2, należy interpretować przy uwzględnieniu art. 9 *Konwencji*. To z art. 2 tegoż *Protokołu* wynika pozytywny obowiązek państwa poszanowania prawa rodziców do zapewnienia wychowania i nauczania swoich dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem religijnymi i filozoficznymi. Taki pozytywny obowiązek wynika z użycia w omawianym przepisie czasownika „szanować” (*respect*), który, jak słusznie zauważył Trybunał, oznacza coś więcej niż „uznawać” lub „uwzględniać” (§ 61).

Ze zdania drugiego art. 2 *Protokołu* nr 1 Trybunał wywiódł obowiązek zapewnienia przez państwo „przekazywania informacji i wiedzy zawartych w programach nauczania w sposób obiektywny, krytyczny i pluralistyczny, co umożliwi uczniom wykształcenie umiejętności krytycznego myślenia, w szczególności w odniesieniu do religii”, wspierania utrzymania porządku publicznego, harmonii wyznaniowej i tolerancji, zarówno w stosunkach pomiędzy osobami wierzącymi i niewierzącymi, jak i pomiędzy wyznawcami różnych religii, wyznań i przekonań, zakazując w szkole indoktrynacji. Ze sformułowania zdania drugiego tegoż przepisu Trybunał nie wyprowadził natomiast zakazu przekazywania w ramach zajęć edukacyjnych „informacji lub wiedzy o charakterze *stricte* religijnym lub filozoficznym bądź zawierających elementy religijne lub filozoficzne” (§ 62 wyroku).

Powyższe stanowisko Trybunału nie oznacza, że szkoła nie może być miejscem koegzystencji osób o różnym wyznaniu czy światopoglądzie, ani że zezwala się na tłamszenie mniejszości wyznaniowej przez większość. Trybunał uznał jedynie, że szkoła, w której salach lekcyjnych wiszą krzyże, nie jest miejscem indoktrynacji, i to zarówno jawnej, jak i ukrytej, albowiem bierna obecność symbolu nie jest równoznaczna z „nauczaniem”.

Trybunał uznał bowiem, że „krucyfiks umieszczony na ścianie jest, co do zasady, pasywnym symbolem, szczególnie w kontekście zasady neutralności. Nie można uznać, że wiszący na ścianie krucyfiks oddziałuje na uczniów w takim samym stopniu co nauczanie o moralności czy uczestniczenie w praktykach religijnych” (§ 72).

Zasadniczo z twierdzeniem tym należy się zgodzić. Pasywny symbol nie jest przecież środkiem przymusu. A nawet jeśli ten milczący znak przekazuje określone treści, to przekaz ten, niekoniecznie musi prowadzić do indoktrynacji. Może być natomiast przyczynkiem do wymiany poglądów, która jest istotnym elementem pluralistycznego procesu nauczania¹².

Przyznać należy, iż krzyż jest przede wszystkim symbolem religijnym, a jego obecność w salach lekcyjnych może być przez skarżącą odebrana jako przejaw braku poszanowania dla jej prawa do zapewnienia swoim dzieciom wychowania i na-

¹² Popierające wyrok zdanie odrębne sędzi Power, treść zdania odrębnego dostępna w języku polskim m.in. na stronie: http://www2.wpia.uw.edu.pl/text9930,Krzyz_w_sali_szkolnej_wyrok_Wielkiej_Izby_ETPCz_ws_Lautsi_vs_Wlochy.html.

uczania zgodnie z jej przekonaniem filozoficznymi. Jest to jednakże subiektywne odczucie skarżącej, które nie jest wystarczające do stwierdzenia naruszenia Artykułu 2 *Protokołu* nr 1. Skarżący nie przedstawili bowiem żadnych dowodów, które wskazywałyby, że eksponowanie krzyża na ścianach sal lekcyjnych w jakikolwiek sposób wpłynęło na ich swobodę uzewnętrzniania osobistych przekonań religijnych czy prawa do odrzucenia religii. Zbyt daleko idące jest bowiem założenie, że z samego tylko faktu obecności krzyża w sali lekcyjnej – nawet gdy nie sposób go nie zauważyć – można wyprowadzić wniosek, iż krzyż jest „silnym symbolem zewnętrznym” i znacząco oddziałuje na odbiorców (np. małoletnie wówczas dzieci p. Lautsi).

I choć nakaz umieszczania krzyża w salach lekcyjnych państwowych szkół włoskich, jest regulacją, która skutkuje podkreśleniem dominującej obecności w szkole religii wyznawanej przez większość społeczeństwa, to unormowanie to, samo w sobie nie jest indoktrynacją i nie stanowi naruszenia art. 2 *Protokołu* nr 1. Neutralność państwa w kwestiach wyznaniowych nie oznacza bowiem nakazu przyjęcia świeckiego modelu państwa. Nakłada jedynie obowiązek przyjęcia modelu pluralistycznego, zobowiązując państwo do tworzenia warunków wzajemnej koegzystencji różnych światopoglądów, zarówno chrześcijańskiego, jak i sekularyzmu.

Obecność krzyża w szkole (salach lekcyjnych) należy poza tym rozpatrywać z odpowiedniej perspektywy, przy uwzględnieniu, że obecność krzyża nie była związana z obowiązkowym nauczaniem o chrześcijaństwie, w szkole nie obowiązywał zakaz noszenia przez uczniów innych symboli religijnych, np. chust islamskich, obchodzono inne święta religijne, np. początek i koniec Ramadanu, istniała możliwość zorganizowania fakultatywnych lekcji religii innych wyznań, nie dostrzeżono przejawów nietolerancji władz wobec uczniów, prezentujących inne przekonania filozoficzne. Skarżący nie podnosili, że obecność krzyża skutkowałą stosowaniem praktyk nauczania o zabarwieniu prozelickim, ani że byli świadkami tendencyjnego nawiązywania nauczycieli do obecności krzyża w salach lekcyjnych. Powyższe elementy, umożliwiające wyznawcom manifestowanie w szkole swoich przekonań religijnych, wskazują na istnienie tolerancji religijnej i tym samym, w jakimś stopniu, neutralizują symboliczne znaczenie krzyża¹³.

Trybunał badał, czy konieczność przebywania w salach lekcyjnych, w których znajdował się krzyż w jakikolwiek sposób naruszyła wolność wyznania, w myśl definicji zawartej w Konwencji. Analiza stanu faktycznego sprawy prowadzi do wniosku, iż takie naruszenie nie miało miejsca. Jak ustalono, skarżąca miała możliwość wyznawania dowolnie wybranej przez siebie religii, swobodnej zmiany wyznania, pozostawiania osobą niewierzącą oraz możliwość uzewnętrzniania swych przekonań poprzez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne. Miała również prawo do jawnego odrzucania takich poglądów czy wierzeń¹⁴. Z ustalonego stanu faktycznego – co potwierdzają również sami skarżący – wynika, że nikt nie zmuszał skarżących (nawet nie próbował) do przyjęcia określonego wyznania, czy przyjęcia określonych poglądów filozoficznych. Krzyż był tylko eksponowany.

¹³ Tamże, popierające wyrok zdanie odrębne sędziego Rozakisa, do którego przyłączyła się sędzia Vajić.

¹⁴ Tamże, popierające wyrok zdanie odrębne sędziego Bonello.

A samo tylko eksponowanie symbolu nie zobowiązuje do dokonywania, czy też powstrzymywania się od dokonania określonych czynności. Może co najwyżej zachęcać do wymiany poglądów. W przedmiotowej sprawie nie można więc mówić o przymusie wobec skarżących, a jedynie o „obrazie uczuć” skarżącej. Artykuł 9 *Konwencji*, nie chroni jednakże przed obrazą uczuć wynikającą z przekonań religijnych innych osób. Nie czyni tego nawet w sytuacji, gdy Państwo sankcjonuje „dominującą obecność” tych przekonań.

Pamiętać też należy o bardzo istotnej kwestii wyważenia interesów różnych grup wyznaniowych, czy jednostek, a w tym konkretnym przypadku zachowania proporcjonalności pomiędzy prawem rodziców (p. Lautsi) do zapewnienia dzieciom wychowania i nauczania zgodnie z własnymi przekonaniami religijnymi i filozoficznymi, a prawem czy dążeniem jakiejś części społeczeństwa (z reguły większej – np. rodziców pozostałych uczniów) do skorzystania z tego samego prawa (możliwości wychowania i nauczania swoich dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami).

Rzeczą Państwa w społeczeństwie demokratycznym jest oczywiście zapewnienie praw i wolności mniejszości¹⁵, w tym ich prawa do wolności wyznania, w szczególności do wolności uzewnętrzniania wyznania poprzez praktykowanie i czynności rytualne, ale przy uwzględnianiu też praw większości.

W przedmiotowej sprawie, której efektem finalnym jest omawiany wyrok, Trybunał dokonał też przeglądu prawa i praktyk państw członkowskich Rady Europy w zakresie regulacji obecności symboli religijnych w szkołach państwowych. Stwierdzając brak konsensusu dotyczącego zakazu obecności symboli religijnych w szkołach państwowych, uwzględniając kulturowe i historyczne zróżnicowanie poszczególnych Państw Trybunał uznał, że decyzja o tym, czy krzyże powinny być umieszczane w salach lekcyjnych szkół państwowych czy też nie, mieści się, co do zasady, w granicach marginesu swobody oceny każdego Państwa, a rolą Trybunału jest jedynie badanie, czy nie doszło do naruszenia granic tej swobody, w szczególności poszanowania prawa rodziców do zapewnienia swoim dzieciom wychowania i nauczania zgodnie z własnymi przekonaniami religijnymi i filozoficznymi. I z tym stanowiskiem Trybunału należy się zgodzić. Każde Państwo, winno samodzielnie decydować o tym, czy przyjąć model państwa świeckiego czy religijnego, oraz w jakim zakresie – oczywiście przy uwzględnieniu wolności sumienia i wyznania – rozdział Państwa od Kościoła przeprowadzić. *Konwencja* nie wskazuje, iż ma to być Państwo świeckie.

Konsekwencją powyższego stanowiska Trybunału była ocena, że decyzja o umieszczeniu krzyży w salach lekcyjnych szkół państwowych, mieści się, co do zasady, w granicach marginesu swobody oceny¹⁶ danego Państwa (§ 70). Swoboda ta dotyczy organizacji środowiska szkolnego oraz opracowywania i planowania programu szkolnego, pod warunkiem nie podejmowania w tym zakresie działań prowadzących do indoktrynacji.

¹⁵ L. Morawski, *Główne problemy filozofii prawa. Prawo w toku przemian*, Warszawa 2006.

¹⁶ Na temat koncepcji tzw. marginesu oceny w orzecznictwie ETPCz patrz: J. Kapałuska-Pregowska, *O koncepcji tzw. marginesu oceny w orzecznictwie ETPCz*, „Państwo i Prawo” 2007, nr 12, s. 87–99.

Oceniając powyższe zagadnienie należy stwierdzić, iż kwestia umieszczania krzyży w miejscach publicznych jest wyjątkowo delikatna i dotyczy szerszego problemu. Z jednej strony chodzi bowiem o zapewnienie jednostce możliwości prezentowania symboli religijnych¹⁷, z drugiej o zapewnienie innym jednostkom możliwości wyboru co do poddania się wpływowi tych symboli. Spełnienie tych wszystkich warunków, we współczesnych z reguły pluralistycznych społeczeństwach, nie jest łatwe¹⁸. Jest to kwestia ważenia interesów, zachowania odpowiedniej proporcjonalności, nawet wprowadzania pewnych ograniczeń. Dobrze się stało, że tego typu zadanie Trybunał oddał w ręce poszczególnych państw, które przecież najlepiej znają własne społeczeństwo, a tym samym najlepiej mogą wyważyć interesy poszczególnych jednostek czy grup. Nie oznacza to oczywiście, że takie działania państw, nie podlegają kontroli Trybunału w zakresie ustalenia, czy nie naruszono granic ochrony gwarantowanej przez *Konwencję*.

**GLOSS TO THE JUDGMENT OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS
OF MARCH THE 18TH 2011 IN THE CASE OF LAUTSI V. ITALI
(COMPLAINT NO. 30814/06)**

SUMMARY

On March 18th 2011 en banc of High Chamber, the European Court of Human Rights delivered a judgement in the case of Lautsi v. Italia. By the ratio of votes 15 to 2, the High Chamber stated that exposure of the cross in classrooms of Italian state schools does not violate art. 2 of the *Protokol no. 1 on Convention of human rights* protection and fundamental freedoms.

The gloss is the author's stance towards the above judgement. The glossmaker accepts the judgement as a principle. She agrees with the Court attitude that the cross is a passive symbol, and the decision whether crosses should be hung in classrooms of state schools finds its place, as to the rule, within the assessment margin border of every state. The role of the Court is to control whether there has been no infringement of the border, as it happened in the case Lautsi v. Italia.

¹⁷ J. F a l s k i, *Państwo laickie wobec problemu prezentowania symboli religijnych*, „Państwo i Prawo”, 2006, nr 6, s. 73–84.

¹⁸ W. J a n y g a, *Wolność sumienia i wyznania wobec wyzwań pluralizmu religijnego (Na tle wyroku Federalnego Sądu Konstytucyjnego Niemiec z 24 IX 2003 r.)*, „Państwo i Prawo” 2004, nr 10, s. 87–90.